UDK / *UDC*: 582.623.2+24-283(497.544)"653"
DOI: https://dx.doi.org/10.21857/moxpjhzoem
Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*
Prispjelo / *Received*: 2. 5. 2024.
Prihvaćeno / *Accepted*: 21. 2. 2025.

Riječi za 'hrast' u srednjovjekovnim dokumentima iz međurječja Drave i Save

Words for 'oak' in medieval documents of the Drava–Sava interriver area

Stanko Andrić*

Sažetak

U srednjem vijeku, jednako kao i danas, hrast je spadao među najraširenije rodove drveća u međurječju Drave i Save, stoga se on vrlo često spominje u tadašnjim pisanim izvorima koji se odnose na to područje, osobito u vezi s razgraničenjima zemljoposjeda ili tzv. reambulacijama. Ti su dokumenti bez iznimke pisani na latinskom jeziku, ali su u njima za hrast – kao i za druge biljne vrste te općenito prirodne objekte koji se pojavljuju u spomenutom kontekstu – zabilježene različite riječi ne samo na latinskom, nego i na tadašnjim govornim jezicima tih krajeva, slavenskom (hrvatskom) i mađarskom. Uobičajene latinske riječi za 'hrast' bile su *quercus* i *ilex*. Mađarske su riječi obično *tölgy* i rjeđe *magyal*, uz njih i *cser* (posuđenica iz slavenskog). Redovite su slavenske riječi *dub* i *dob* (stariji oblik *dǫbъ*) te *cer*. Danas dominantni dendronim *hrast* pojavio se s tim istim značenjem u latinskim poveljama u ranom 13. stoljeću, i to – u okviru Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva – najprije na području srednjovjekovne Slavonije (između Gvozda i Drave). Taj je leksem rano preuzet i u mađarski jezik, u obliku *haraszt*, te je tako redovito zapisivan u diplomatičkoj građi sve do kraja srednjega vijeka. Pritom je vrijedna pozornosti informacija

* Dr. sc. Stanko Andrić, znanstveni savjetnik, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Ante Starčevića 8, 35000 Slavonski Brod, stanko.andric@hipsb.hr

da je *haraszt* samo u krajevima južno od Drave uporabljivan u značenju '(drvo) hrast', dok je drugdje u Ugarskoj značio 'grmlje, šiblje; zemljište pod niskim raslinjem', u skladu sa značenjem izvorne riječi u većini slavenskih jezika. U radu se razmatraju primjeri javljanja spomenutih riječi u konkretnim pisanim izvorima. Postavlja se i pitanje odražavaju li uporabe različitih riječi razlikovanje pojedinih vrsta hrasta.[40]

Ključne riječi: quercus; ilex; dub; hrast; tölgy; haraszt; međašna stabla; fitonimi; latinski jezik; mađarski jezik; slavenski jezici; srednji vijek; dravsko-savsko međurječje

Abstract

In the Middle Ages, same as today, the oak was among the most widespread tree genera in the area between the Drava and the Sava Rivers. The oak is hence frequently mentioned in the written sources of the time, especially in connection with the demarcation of the boundaries between the land holdings (the so-called „perambulations", or reambulationes *in Latin). These documents were without exception written in Latin, yet in them, various words for oak – as well as for other plant species and generally natural objects appearing in this context – were recorded not only in Latin, but also in the then-spoken languages of this region – Slavic (Croatian) and Hungarian. Common Latin words for 'oak' were* quercus *and (somewhat unexpectedly)* ilex. *The Hungarian words were usually* tölgy *and less often* magyal*, along with* cser *(borrowed from Slavic). Regular Slavic words for the oak genus were* dub *and* dob *(their older form being* dǫbъ*) and* cer. *The dendronym* hrast*, which is dominant in Croatian today, appeared with the same meaning in the Latin charters in the early 13*th *century, and – within the borders of the Hungarian–Croatian Kingdom – first in the area of the medieval Slavonia (between the Gvozd mountain and the Drava). This lexeme was early taken over into the Hungarian language, in the form of* haraszt*, and was regularly recorded in charters until the end of the Middle Ages. At the same time, it is worth noting that* haraszt *in the sense of 'oak (tree)' was only used in the regions south of Drava, while elsewhere in the medieval Hungary, it meant 'bushes, thicket; ground covered by low vegetation', in accordance with the meaning of the original word in most Slavic languages. The paper considers examples of*

40 Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta 380-01-02-23-42 (*Izvori za povijest Istočne Hrvatske* / IPIH), koji financira Europska unija programom *NextGenerationEU*.

the occurrence of the mentioned words in specific written sources. It also raises the question of whether the use of different words reflects the distinction between individual types of oak.

Keywords: *quercus; ilex; dub; hrast;* tölgy*; haraszt; boundary trees; phytonyms; Latin language; Hungarian language; Slavic languages; Middle Ages; Drava–Sava interriver area*

U srednjovjekovnome Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu od 12. do ranog 16. stoljeća glavni i gotovo jedini jezik pisane kulture bio je latinski. U sačuvanim tekstovima i osobito diplomatičkim dokumentima toga razdoblja nailazimo na vrlo mnogo fitonima, to jest imenâ biljaka, u nebrojeno mnogo konkretnih primjera i situacija. U tom sklopu posebno su bogato dokumentirane riječi za drveće zbog važnosti drveća za život i organizaciju onodobnih društava. Kudikamo najveći dio takvih riječi pojavljuje se u kontekstu opisivanja zemljišnih posjeda, osobito utvrđivanja njihovih međa prigodom kupoprodaja i drugih pravnih poslova vezanih uz posjedovanje zemlje. Takvih opisa međâ, ili reambulacijâ, u sačuvanoj pisanoj građi ima vrlo mnogo. U tekstovima pisanima na latinskom jeziku logično je očekivati da i riječi za drveće budu latinske. To po pravilu jest tako, ali od toga ima i jako mnogo iznimaka. Nelatinske, „vernakularne" riječi, to jest riječi uzete iz živih govornih „domorodnih" jezika, koriste se vrlo često u latinskim tekstovima, i to s dosljednošću koja pokazuje da je tu posrijedi ustaljena botanička terminologija latinskih dokumenata ugarsko-hrvatskih krajeva.

Osnovna latinska riječ za hrast u srednjovjekovnim izvorima jednaka je onoj u klasičnoj latinštini: *quercus*. To je etimološki praindoeuropska riječ (*pérkus) za hrast, koja se sačuvala u italskim, keltskim i germanskim jezicima, s različitim pomacima u značenju (Glare 1968 – 1982: 1702, s. v. quercus). Druga stara latinska riječ za hrast bila je *robur*, potekla od praindoeuropske riječi za crvenu boju (po tome je ta latinska riječ u daleku srodstvu s hrvatskim pridjevima *rud*, *rus*, *rumen* i imenicom *rđa*). Osim stabla hrasta ta je riječ mogla značiti i 'deblo', 'hrastovinu (kao građevno drvo)' i zatim osobito, pomoću metafore, apstraktne pojmove kao što su snaga, sila, tvrdoća, čvrstina, ponajprije u fizičkom, ali usto i u psihološkom smislu (Glare 1968 – 1982: 1827 – 1828, s. v. robur). Treća latinska riječ za hrast bila je *aesculus* ili *esculus*, nejasne etimologije, premda se čini sigurnom veza sa starogermanskom riječju

za hrast od koje potječe njemačko *Eiche* i englesko *oak* (Glare 1968 – 1982: 79, s. v. aesculus). Te su riječi mogle, u načelu, označavati sve vrste hrasta s kojima su antički govornici latinskog najčešće dolazili u doticaj. Osim njih, stari je latinski jezik posjedovao i neke posebne riječi za određene vrste hrasta. Takva je ponajprije riječ *ilex*, čiji je korijen neindoeuropski i nepoznat i koja je označavala mediteranske vazdazelene vrste hrasta: u prvom redu hrast crniku ili česminu (*Quercus ilex* po današnjoj botaničkoj taksonomiji) te hrast oštriku (*Quercus coccifera*) (Glare 1968 – 1982: 906, s. v. ilex). Još jedan specifičniji latinski dendronim bio je *cerrus*, riječ čije je podrijetlo neindoeuropsko (vjerojatno afroazijsko, preciznije berbersko) i koja označava cer, listopadnu vrstu hrasta rasprostranjenu ponajprije na Balkanskom poluotoku i u Maloj Aziji (Glare 1968 – 1982: 332, s. v. cerrus). Napokon, osobitu vrstu hrasta označavala je i latinska riječ *suber*, također nejasne etimologije. Pod njom su Rimljani mislili na vazdazeleni hrast plutnjak (otud mu današnji stručni naziv *Quercus suber*), domicilan u mediteranskim krajevima, a onda i na pluto koje se s njega dobiva (Glare 1968 – 1982: 2027, s. v. suber). To drvo naime odlikuje debeli sloj kore, odnosno kambija, bogat vodonepropusnim i elastičnim plutom, prirodnim materijalom korisnim za različite gospodarske namjene.

U srednjovjekovnim latinskim dokumentima poteklim iz međurječja Drave i Save ili koji se sadržajem odnose na to područje, kao i općenito u ugarsko-hrvatskom latinitetu, dolaze gotovo isključivo dvije latinske riječi od svih gore navedenih. To su *quercus* i, neočekivano, *ilex*. Nalazimo ih otprilike jednako često u opisima zemljišnih međa, o kojima govore vrlo brojni sačuvani dokumenti. Pritom se nameće pitanje jesu li u tim izvorima pod tim imenima mišljene različite vrste hrasta i, ako jesu, koju bi vrstu označavala riječ *quercus*, a koju *ilex*. Budući da stabla koja se naziva *ilex* izvori bilježe u svim kontinentalnim dijelovima Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, sigurno je da ta riječ ovdje ne može značiti ono što je značila u antici, naime mediteranski hrast crniku.

Stabla koja zovu *quercus* izvori bilježe u različitim dijelovima dravsko-savskoga međurječja, kako nizinskima, tako i brežuljkastima. U nizini ih primjerice nalazimo 1255. oko dvaju posjeda u Posavini, u blizini Vrbove i na dijelu Crnac polja, kao i 1270. uz posjed Tolman, uz Vuku, kod Laslova (Smičiklas 1904 – 1990, 4: 618 – 619 i 5: 577). S druge strane, stabla *quercus* zabilježena su 1250. na zapadu Požeške kotline kod Klise, zapadno od Stražemana, kao i 1266. uz posjed Radovanci kod Velike, i to na njegovu višem sjevernom dijelu (povelja čak navodi da je taj hrast-međaš stajao „na vrhu brda") (Szentpétery

1923 – 1987, I/2: 283; Smičiklas 1904 – 1990, 5: 414) (tablica 1). Ako bi u prva dva slučaja mogli najprije biti posrijedi hrastovi lužnjaci, u druga dva slučaja vjerojatniji su kandidati kitnjak, cer ili druge vrste hrasta koje obično nastanjuju više i suše terene. To bi pak značilo da je riječ *quercus* u ugarsko-hrvatskoj latinštini okvirni naziv za više hrastovih vrsta ili čak sve njih.

Tablica 1. Primjeri javljanja leksema *quercus* u reambulacijama posjeda

Godina	Posjed	Tekst	Prethodno stablo – međaš	Sljedeće stablo – međaš
1250.	*Bucola* (Klisa zap. od Stražemana)	transiens per nemus in saltum, ubi est meta sub *quercu* et abhinc descendit in rivulum (RRArp, I/2: 283)	kruška (ad pirum)	- (iuxta vineas ad montem lapidosum)
1255.	*Deminch et Rodove* (kod Vrbove i Crnac polja)	exiliens de eodem fonte pervenit ad *quercum* que est pro meta et ab hinc per arbores signatas tendit usque ad campum Chernec (...) ad terram dicti Polizlov, ubi est *quercus* signata, sub qua est meta (CDCr, 4: 618-619)	brijest (ad quandam ulmum)	rakita (in dumo viminum)
1266.	*Rodoanch* (Radovanci kod Velike)	protenditur ad summitatem montis ad metam terream positam sub quadam arbore *querci*, ab inde descendit per metas terreas ad quendam rivulum (CDCr, 5: 414)	orah (ad arborem nucis)	-
1270.	*Tolman* (uz Vuku kod Laslova)	vadit ad dumum *quercus* quemdam (CDCr, 5: 577)	rakita (ad dumum cuiusdam viminis)	rakita (ad dumum viminis)

Nešto je drukčija zemljopisna slika upotrebâ imenice *ilex* (tablica 2). Stabla koja naši izvori zovu *ilex* nalaze se pretežito u nizini, u tri slučaja oko donje Vuke – kod Cerića, kod Bršadina i kod Vukovara (Smičiklas 1904 – 1990, 5: 450, 8: 68 i 9: 154), zatim u Podravini kod Harkanovaca (Nagy 1871 – 1931, 1: 94), a posebno je zanimljiv primjer posjeda oko utvrde Korođvar (jugozapadno od Osijeka), gdje se na čak 14 točaka međe toga posjeda bilježe *arbor ylicis* ili *arbores ylicum* (Smičiklas 1904 – 1990, 7: 239 – 240). (U jednom slučaju kaže se da međaš čine tri stabla, jasen, brijest i hrast/*ilex*, koja stoje zajedno tako da su im grane isprepletene.) Sličnom nizinskom, iako ne i poplavnom, zemljištu pripada vjerojatno primjer s posjeda Dubovac na području Nove Kapele

(Smičiklas 1904 – 1990, 5: 149). Jedino bi primjer s već spomenutog posjeda Radovanci kod Velike, iz 1259., mogao upućivati na brežuljkasti položaj stabla *ilex*; njegovoj lokaciji u opisu prethodi „uspon", iako vjerojatno ne značajan, jer se poslije nje spominje spuštanje „po nekakvoj ravnici (ili zaravni)" (Smičiklas 1904 – 1990, 5: 414). I taj primjer odudara od malo daljeg spomena stabla *quercus* u istoj povelji, za koje je izričito rečeno da stoji „na vrhu brda". Premda se tu radi o premalenu uzorku za uvjerljivije općenite zaključke, taj slučajni odabir nekoliko izvora iz 13. i 14. stoljeća mogao bi biti indikativan za širu tendenciju da se riječ *ilex* koristi kada se govori o nizinskim hrastovima, odnosno o lužnjacima.

Mađarski jezični povjesničari odavna se zanimaju za pitanje što točno znači riječ *ilex* u ugarskim srednjovjekovnim listinama, s obzirom na to da je jasno da ona tu ne može značiti ono što je značila u antičkome latinskome. Ta je istraživanja do najpreciznije pretpostavke doveo Camillo Reuter mlađi (1920. – 1987.), inženjer šumarstva i istraživač prošlosti Baranjske županije. On je, na temelju pregleda razmjerno velikog broja srednjovjekovnih dokumenata koji se većinom odnose na tu županiju, zaključio da *ilex* u tim izvorima po pravilu označava nizinski 'hrast lužnjak', odnosno 'Quercus robur' u danas usvojenoj (Linnéovoj) taksonomiji. To bi bila osobitost ugarske srednjovjekovne latinštine u botaničkom području. Mjestimična upotreba riječi *quercus* za tu vrstu hrasta bila bi nedosljednost nastala zbog neupućenosti u takvu terminologiju ili kao rezultat rada stranih zapisivača. Isto tako, neuobičajena je i „nepravilna" upotreba riječi *ilex* za stabla na višim položajima, koje nastanjuju hrast kitnjak i druge vrste hrastova (Reuter 1965, Reuter 1969).

Reuterove zaključke, objavljene prije pola stoljeća ili više, u novije je vrijeme osporio mađarsko-češki povjesničar okoliša Péter Szabó. On drži da je tu posrijedi „preširoko zaključivanje na temelju premalih zbirki podataka". Uvjeren je da se može lako pokazati da se *ilex* spominje jednako često i na višim zemljištima, gdje prirodno prevladava hrast kitnjak, kao i da se *quercus* spominje u poplavnim nizinama. Obje latinske riječi, kao i nekoliko mađarskih riječi koje se često pojavljuju u izvorima, odnose se općenito na rod hrast i iluzorno je od srednjovjekovnih izvora očekivati da su svakom od njih označavali drugu vrstu hrasta, kako bi to voljeli vidjeti moderni botaničari. Kao primjer spominjanja drveća zvanog *ilex* i u brežuljkastim krajevima Szabó je citirao reambulaciju posjeda Szentpéter u *Šomođskoj županiji (sada Pogányszentpéter jugoistočno od Nagykanizse), iz 1420. godine* (*Szabó 2005: 75* – 76). To je blago brežuljkasto

Tablica 2. Primjeri javljanja leksema *ilex* u reambulacijama posjeda

Godina	Posjed	Tekst	Prethodno stablo-međaš	Sljedeće stablo-međaš
1259.	*Dobouch* (kod Nove Kapele)	in ore cuiusdam vallis (...) ad arborem *ilicis* cruce signatam (...) et cadit in potok Zuini vocatum (CDCr, 5: 149)	brekinja (ad quandam arborem berekene)	grab (ad arborem gertanfa)
1266.	*Rodoanch* (Radovanci kod Velike)	dehinc ascendit (...) venit per nemora (...) ad *ilicem* meta terrea circumdatam, deinde descendit per quandam planiciem (CDCr, 5: 414)	divlja kruška (ad arborem piri silvestris)	divlje kruške (ad arbores pirorum silvestrium)
1267.	*Chepan* (Cerić kod Nuštra)	in qua valle transeundo per magnum spacium exiens ab eadem pervenit ad magnam arborem *ilicis*, iuxta quam est meta (CDCr, 5: 450)	jabuka (arbor pomi)	„haraszt" (arbor horozth)
1296.	*Kooroug* (Korođvar kod Čepina)	arbor *ylicis* decorticata (...) ad alias tres arbores fraxsiny, wlmy et *ylicis* stantes coniunctim, quarum rami inter se mixtim creverunt (...) ad binas arbores *ylicum* (...) ad arbores pomi et *ylicis* (...) inter duos dumos viminum et *ylicum* (...) ad arborem *ylicis* in cortice signatam, eciam ad duas arbores *ylicis* et wlmy (...) ad unam arborem *yliceam* ramis truncatam (...) ad duas arbores *ylicum*, iterum ad duas arbores *ylicum* habentium ramos excisos (...) in fine cuius sunt tres arbores *ylicum* extantium in una radice (...) ad quendam truncum *yliceum* (...) ad unam magnam arborem *ylicis* (...) ad unam magnam arborem *ylicis* (CDCr, 7: 239 – 240)	-	-
1299.	*Grabsafolua* (kod Harkanovaca)	incipiendo scilicet a quadam magna arbore *ilicis*, iuxta viam (ZO, 1: 94)	-	brijest (ad arborem ulmi vulgariter zylfa dictam)
1303.	*Theluky* (uz Vuku kod Bršadina)	incipit a quadam arbore *ilicis* vulgariter dicta tulfa (CDCr, 8: 68)	-	hrast (iuxta arborem tulfa)
1323.	*Dumbow* (kod Vukovara)	ubi est arbor *ilycis* circa viam pro meta (...) ibi est secunda arbor *ilycis* similiter pro meta (CDCr, 9: 154)	-	brijest (ad quandam arborem zil)

područje koje nije tipično stanište hrasta lužnjaka; pa ipak se u toj reambulaciji kao najčešći međaš pojavljuju stabla označena kao *ilex* (u povelji: *arbor ilicis, arbores iliceae*), a nijednom se ne spominje *quercus*. Iz opisa se vidi da zemljište uključuje uzvisine i doline, a za dva se međašna stabla *ilex* izričito kaže de stoje na brežuljku, odnosno na brdu (Mályusz 1951 –, 7: 370).

Takvi primjeri, a ima još mnogo sličnih, obeshrabruju pokušaje da se dokaže da srednjovjekovni izvori dobro razlikuju dvije „vrste" hrasta, *quercus* i *ilex*, smještajući prvu na viša zemljišta, a drugu na nizinska ili podložna poplavama. No to još ne znači da treba bez daljnjega odustati od pretpostavke da ti izvori u nekom smislu i s određenim razlogom razlikuju jedno od drugoga, odnosno da pod riječju *quercus* misle na jednu vrstu hrasta, a pod riječju *ilex* na drugu, i da su u tom razlikovanju uglavnom dosljedni.

Mogu se navesti barem dva solidna argumenta za tezu da srednjovjekovni izvori jasno razlučuju *quercus* i *ilex*. Prvi je taj da se u njima razmjerno često kao međašna stabla pojavljuju i *ilex* i *quercus* u okviru jedne te iste reambulacije. Takav slučaj imamo naprimjer u najstarijoj sačuvanoj povelji požeškoga kaptola iz 1220. (ili 1220-ih godina), gdje se opisuju međe posjeda oko potoka Gnojnice, u brežuljkastom kraju jugoistočno od Pleternice. Slijed stabala u toj reambulaciji (ako zanemarimo druge vrste međaša) izgleda ovako: sorbellus – ilex – ilex – pirus – ilex – *ihor* – pomus – quercus – sorbellus – quercus – pirus – pirus – quercus – ilex – *gertaim* – fagus (Smičiklas 1904 – 1990, 3: 206 – 207).

Prema tome, glavna stabla koja su na tom području poslužila kao međaši bili su hrastovi zvani *ilex* i *quercus* te kruške, a uz njih se pojavljuju i oskoruše (brekinje), javor (ili klen, mađ. *ihar*), jabuka, grab (mađ. *gyertyán*) i bukva. Za većinu stabala *ilex* i *quercus* u povelji se izričito kaže da stoje „na brdu" (*super montem*). To umanjuje vjerojatnost da bi ijedno od njih bilo hrast lužnjak. No, to samo po sebi ne sili na zaključak da su *ilex* i *quercus* u tom i drugim sličnim tekstovima jedno te isto. Naprotiv, uporaba tih dviju riječi u okviru iste reambulacije upućuje na pažljivo razlikovanje dviju vrsta drveća kojima su dodijeljeni različiti nazivi. To se čini puno uvjerljivijim od mogućnosti da su se srednjovjekovni zapisivači nasumično koristili tim riječima kao sinonimima – varirajući ih zbog čisto stilskih, jezično-dekorativnih razloga.

Drugi argument za pretpostavku da u srednjovjekovnim poveljama *ilex* i *quercus* znače različite stvari i da to nisu međusobno zamjenjive riječi imamo u osobitim jezičnim pojašnjenjima koja se mjestimice nalaze u samim tim izvorima. Naime sastavljači povelja uz pojedine latinske termine – osobito one koji

se tiču materijalnih predmeta i ustaljenih pojmova iz svakodnevnoga društvenog života – dodaju ponekad kratke napomene kako se ti predmeti ili pojmovi nazivaju na „pučkom jeziku", a to je u dravsko-savskom međurječju u većini slučajeva značilo na mađarskome. Tako su leksikografi u tim izvorima dosad našli više desetaka primjera za pojašnjavanje latinske riječi *ilex* ili izraza *arbor ilicis* i *arbor ilicea* mađarskim riječima *tölgy* i *tölgyfa* (Szamota i Zolnai 1902 – 1906: col. 1004 – 1006, s. v. tölgy).

Takvo se međujezično tumačenje primjenjivalo gotovo posve dosljedno i očito je bilo ustaljena formula koja je obrazovanim ljudima u Ugarskoj i Slavoniji nalagala da se drvo koje se mađarski zove *tölgy* (ili ponekad jednostavnije *töl*) na latinskom imenuje kao *ilex*. Na drugoj strani, latinsku riječ *quercus* u poveljama se dosljedno (premda u znatno manjem broju primjera) pojašnjava mađarskom riječju *cser*, odnosno *cserfa* (Szamota i Zolnai 1902 – 1906: col. 122 – 123, s. v. cser). Fitonim *cser u mađarskom je posuđenica iz južnoslavenskih jezika, gdje ta riječ glasi cer* i potekla je od lat. *cerrus* (Zaicz 2006: s. v. cser; Skok 1971 – 1974, 1: 256 – 257, s. v. cer).

To bi značilo da je, kada se u našim poveljama spominje stablo *quercus*, posrijedi zapravo stablo cera. Takav je zaključak možda prejednostavan, ali čini se kao dobra radna hipoteza. Moguće je da su Mađari, preuzevši riječ *cer* od svojih južnoslavenskih susjeda, njezino značenje donekle promijenili, proširili ili prilagodili prilikama u Panonskoj nizini i Karpatskoj kotlini. To se pitanje može dalje potanje ispitivati. No ostaje na snazi činjenica da su pisci srednjovjekovnih povelja vrlo dosljedno razlikovali *ilex* ili *tölgy* na jednoj strani i *quercus* ili *cser* na drugoj. Jedno se s drugim ne miješa. Nema govora o potpunoj zamjenjivosti članova tih međujezičnih imenskih parova. Našlo se, doduše, nekoliko primjera gdje se latinsko *quercus* tumači kao pučko *tölgy*, ali ti su primjeri posve u manjini. S druge strane, nije se našao nijedan primjer gdje bi se *ilex* tumačilo kao *cser*.

Istovjetno razlikovanje *quercus* – *ilex* nalazimo i u najranijim latinsko-mađarskim rječnicima. Tako u rukopisnome školskom vokabularu iz Besztercea, nastalom potkraj 14. stoljeća, nalazimo predmetnice „quercus: cher fa" i „illix (!): telg fa" (Berrár i Károly 1984: 143, s. v. cser, i 710 – 711, s. v. tölgy). Jedan od pionira novovjekovne botanike Charles de l'Escluse (Carolus Clusius) u svojemu latinskom imeniku „panonskog" bilja, tiskanom 1584., spominje tri vrste hrasta koje su karakteristične za to područje (tj. poglavito za pograničje Austrije i Ugarske u kojem je kao istraživač boravio). Prva je *quercus*, koju

Plinije zove *cerrus*, a mađarsko joj je ime, kako ga L'Escluse bilježi, *chér fa*. Drugu vrstu L'Escluse zove *Quercus latifolia*, njezino mađarsko ime bilježi kao *toli fa* (= tölgy fa), a tome dodaje da to drvo „Mađari na latinskom nazivaju *ilex*" (*Vngari latinè ilicem vocant*). Treću vrstu zove *Quercus robur* i kao odgovarajuće mađarsko ime navodi *Kemêni cherfa* (današnjim pravopisom *kemény cserfa*), što znači „tvrdi cer" (Clusius 1584: [13]). Nazivi *Quercus latifolia* i *Quercus robur* kojima se L'Escluse tu koristi nisu, dakako, značenjski istovjetni tim istim nazivima u današnjoj botaničkoj taksonomiji. Na koje se hrastove vrste (prema današnjoj sistematizaciji) odnose ti L'Escluseovi nazivi, jasno je već iz njegovih vlastitih radova, poglavito iz njegove opsežne i bogato ilustrirane knjige o rijetkim biljkama Panonije, Austrije i susjednih krajeva. Ondje se u poglavlju o hrastovima (*De robore et quercu*) na prvome mjestu opisuje fizički izgled vrste koju, prema L'Escluseu, Austrijanci i Štajerci zovu *Stainaichel*, a Mađari *Kemêni cher fa*, pa se iz svega može zaključiti da je tu posrijedi hrast kitnjak. L'Escluse potom potanko opisuje cer, prilažući uz to i ilustraciju, a zatim govori o nekim pojavama u vezi s „običnim hrastom" (*vulgaris quercus*), koji on stručno naziva *latifolia Quercus* (*„širokolisni hrast"*). I tu L'Escluse na kraju piše da taj potonji hrast Mađari zovu *tölgyfa* i da misle da je to na latinskome *ilex* (*Ilicem esse existimantes*) (Clusius Atrebas 1583: 9 – 12). Iz svega toga pak jasno je da on govori o hrastu lužnjaku. U starijoj botaničkoj literaturi, *Quercus latifolia* jedan je od uobičajenih naziva za hrast lužnjak (usp. Parkinson 1640: 1385 – 1386).

Iste latinsko-mađarske fitonimske parove nalazimo i u peterojezičnom rječniku koji je 1595. objavio hrvatski polihistor i učenjak Faust Vrančić. On je živio u Ugarskoj, uglavnom u Požunu, u dva navrata po više godina, te je dobro upoznao mađarski jezik. U spomenutom je rječniku donio latinske riječi i usporedno njihove istoznačnice na talijanskom, njemačkom, dalmatinskom (tj. hrvatskom) i mađarskom jeziku. Za latinsko *ilex* kao „dalmatinsku" istoznačnicu naveo je fitonim česvina (*Cseßvina*), što je jedno od imena mediteranskog hrasta crnike i što posve odgovara izvornomu latinskom značenju riječi *ilex*. Istodobno, mađarska je istoznačnica, prema Vrančiću, već poznata složenica koju on piše *Teüly fa* (*tölgyfa*) (Vrančić 1595: 46). Vrančić je pritom vjerojatno znao da ono što Dalmatinci zovu česvina i ono što Mađari zovu *tölgyfa* nije ista vrsta drveta. U pogledu mađarskoga Vrančić slijedi ustaljeni obrazac i kod riječi *quercus*. Njoj, prema Vrančiću, *u mađarskom odgovara Chyer-fa* (*cserfa*), kao što pridjevu *querceus* 'hrastov' odgovara *Chyer-fabul-való* (*cserfából való* 'koji

je od cerovine'). Na hrvatskom se pak *quercus*, prema Vrančiću, zove *Duub*, a odgovarajući pridjev glasi *dubov* (Vrančić 1595: 86). Tu je opet na mjestu pitanje znači li hrvatsko *dub* točno isto što i mađarsko *cserfa*. Po svemu sudeći, ne znači, jer osnovno značenje riječi *cserfa* nije 'hrast lužnjak' (za to postoji riječ 'tölgyfa'), a pod hrvatskom riječju *dub* misli se u prvom redu upravo na tu vrstu hrasta.

Vrančićev rječnik ne sadrži riječ *hrast*. Nalazimo je samo u dodatku rječnika u kojem su popisane, usporedno na hrvatskom i mađarskom, „dalmatinske riječi koje su Ugri prisvojili". Tu jedna uz drugu stoje riječi *hraazt* i *harazt*, bez ikakva drugog pojašnjenja (Vrančić 1595: 119). Čini se da je Vrančić tu paralelu zabilježio kao primjer bez veće važnosti, a možda nije bio načisto ni sa značenjem jedne i druge riječi, odnosno s time koji bi im bio latinski, talijanski i njemački ekvivalent što bi ga trebalo navesti kada bi se *hraazt* (hrâst) uvrstilo u peterojezični rječnik.

Riječ *hrast* ne nalazimo ni u hrvatsko-talijanskom rječniku (*Dizionario illirico-dalmatino italiano / Slovoslovje dalmatinsko italijansko*) koji je 1599. sastavio dalmatinski isusovac Bartol Kašić. Kao i kod Vrančića, tu su samo hrvatsko-talijanski parovi *Dub – Quercia* i *Dubov – Di quercia* (Kašić 1990: 274 i 357).

Dub je općeslavenska riječ koja se u latinskim tekstovima na hrvatskome području bilježi od 12. stoljeća. Najjasniji je rani spomen onaj iz 1200. godine u povelji hrvatskog hercega Andrije. Tu se spominje zemlja u blizini Šibenika koja se zove Dub „prema stablu koje je ondje uzraslo" (*Terra autem vocatur Dub ab arbore ibidem exorta*) (Smičiklas 1904 – 1990, 2: 357). Prije toga latinske povelje bilježe tu riječ u sklopu dvočlanih posvojnih izraza toponimskoga karaktera: neki posjed kod Splita oko 1106. stere se „od Jesenice sve do Tješimilova duba" (*a Geseniza usque ad Tessemil dub*), a odsječak neke međe također kod Splita tekao je 1171. „sve do Budraseva duba" (*usque ad dubo (!) Budrasi*) (Smičiklas 1904 – 1990, 2: 17 i 131).

U krajevima između Gvozda i Drave i u donjemu dravsko-savskom međurječju riječ *dub* (kao i njezinu inačicu *dob*) gotovo je nemoguće naći u latinskim dokumentima kao opću imenicu. Jedan od rijetkih primjera potječe iz povelje zagrebačkoga kaptola iz 1230. koja opisuje međe posjeda Slatenik, vlasništva opatije u Topuskom, koji se nalazio uz rijeku Glinu u tadašnjoj Gorskoj županiji, na jugu buduće Kraljevine Slavonije. Jedan od međaša toga posjeda opisuje se riječima *ad arborem dob* (Smičiklas 1904 – 1990, 3: 336).

Riječ *dub/dob* u tim je krajevima potvrđena gotovo isključivo kao korijenski dio toponimâ, kakvi su u donjem međurječju Dubovik i Dubovac (koji se često bilježe u oblicima Dobovik i Dobovac) (Csánki 1890 – 1913, 2: 244, 304, 395, 405, 480). Na područjima gdje je prevladavao mađarski jezik, kao u Podunavlju, razmjerno je čest toponim Dombó (i njegove složenice, kao Dombóvár) (Csánki 1890 – 1913, 2: 243 i 305). On je također potekao od praslavenske riječi **dǫbъ* 'hrast', koju je mađarski jezik tako sačuvao s njezinim nazalnim elementom. Mađarski toponim Dombó, prema tome, ekvivalentan je hrvatskome toponimu Dubovo (Kiss 1988, 1: 382 – 383). Mađarski jezik ipak nije preuzeo taj slavenski fitonim i kao opću imenicu, s jedne strane zato što je za hrast već imao vlastite riječi (*tölgy* i također *magyal*), a s druge strane zato što mađarski ima homonimni leksem *domb* 'humak, brežuljak' (Zaicz 2006: s. v. domb). Leksem *dub* čuva se također i u svojoj staroj izvedenici *dubrava* (u praslavenskom **dǫbrava*) 'hrastova šuma'. I ta je riječ prilično česta kao toponim u dravsko-savskom međurječju. U donjem međurječju od nje potječu i kompleksniji ekonimi Dubravica, Dubravnik i Zadubravlje. Kao toponim udomaćila se i u mađarskom jeziku, pa je tako u srednjem vijeku nalazimo u međurječju zabilježenu i u mađarskoj glasovnoj prilagodbi Dombró (Csánki 1890 – 1913, 2: 305; Kiss 1988, 1: 383).

Riječ *hrast*, koja je danas u hrvatskom jeziku glavna riječ za rod drveća *Quercus*, pojavljuje se u starim višejezičnim rječnicima više od pola stoljeća poslije riječi *dub*. Tek u rječnicima Jurja Habdelića i Ivana Belostenca, izrađenima u trećoj četvrtini 17. stoljeća, hrvatsko *hrast* postaje glavnim ekvivalentom za latinsko *quercus* (Habdelich 1670: E6v, s. v. Hraszt; Bellosztenecz 1740: 1012, s. v. Quercus). Znakovita je pritom i zemljopisna dimenzija te promjene: *dub* kao riječ za 'hrast' bilježe u ranome novom vijeku leksikografi kojima je osnova „dalmatinski" hrvatski jezik, a riječ *hrast* leksikografi iz Slavonije (u srednjovjekovnom smislu), odnosno iz sjevernih hrvatskih krajeva.

Riječ *hrast* ipak je puno starija od 17. stoljeća, čak i u tome svojem novijem značenju. Ona potječe od općeslavenske i praslavenske imenice **hvorstъ*, koja je u svim zapadnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima, kao i u bugarskome, dala slične riječi koje znače 'opale grančice, suharci po tlu' i također 'grmlje, šiblje', a slično je bilo i u srednjovjekovnome književnom starockrvenoslavenskom jeziku, u kojem je *hvrastъ* 'suharak' (Дейкова і Гарова 2015: 38). No u većini modernih južnoslavenskih jezika, uključujući slovenski, otud je potekla riječ *hrast* koja znači 'hrast, dub (lat. *quercus*)'. Kako se čini, srednjovjekovni

je mađarski jezik tu riječ, u glasovno prilagođenu obliku *haraszt*, posudio iz obaju areala. Iako sustavno istraživanje o tome još nije provedeno, sigurno je da se riječ *hrast* i potom redovito *haraszt – sa značenjem ‹drvo hrast, hrastovo stablo› – pojavljuje u ugarsko-hrvatskim diplomatičkim izvorima od ranoga 13. stoljeća. S takvim značenjem ta se riječ, po svemu sudeći, javlja isključivo u krajevima južno od Drave. Drugdje u Ugarskoj ona se upotrebljava samo u prvotnom*e i rasprostranjenijem značenju 'šibljak, šiprag, živica' (Szamota i Zolnai 1902 – 1906: col. 348 – 349). Obuhvatnija istraživanja trebat će se pozabaviti pitanjem kada je i gdje došlo do pomaka prema današnjem značenju riječi *hrast* te kako se i, po mogućnosti, zašto to dogodilo.

Riječ *haraszt* obrađena je u vrlo temeljitom rječniku mađarskih riječi zabilježenih u srednjovjekovnim (uglavnom latinskim) poveljama koji su oko prijeloma 19. i 20. stoljeća sastavili István Szamota i Gyula Zolnai. Oni su tu javljanja te riječi razvrstali u dvije značenjske skupine: prvu, u poveljama puno češće potvrđenu, koja se odnosi na zemljišta pokrivena nižim raslinjem za kakva povelje uglavnom rabe latinske riječi kao što su *virgultum*, *locus virgultorum*, *frutices*, *rubeta*, *vepres*, *silvulae* i sl.; i drugu, u kojoj su okupljena javljanja riječi *haraszt* u smislu pojedinačnih stabala, to jest u latinskim tekstualnim sklopovima kao što su *arbor qui vocatur harast*, *arbores que dicuntur harazt*, *arbor horozt nominata* i slični. Za prvo značenje spomenuti leksikografi donose više desetaka primjera, od kojih je najraniji iz 1225. godine. Za drugo daju 14 primjera u vremenskom rasponu 1267. – 1459. Tim se potonjim primjerima mogu pridružiti i javljanja mađarske složene riječi *harasztfa*, koja se također odnosi na pojedinačna stabla vrste *haraszt* (rječnik citira tri primjera, 1263. – 1340.) (Szamota i Zolnai 1902 – 1906: col. 348 – 349).

Najraniji spomen stabla *haraszt* koji citiraju Szamota i Zolnai, iz 1267., potječe iz povelje pečuškoga kaptola koja opisuje međe „zemlje Svetog Križa" između Vaške i Novaka u slavonskoj Podravini. Tu se na jednome mjestu kao međaš spominje „stablo zvano *horozth"*, a na drugom, na „brdu", „*šest stabala zvanih horozth"* (Smičiklas 1904 – 1990, 5: 439). Najraniji primjer javljanja složene riječi *harasztfa*, prema istom leksikonu, potječe iz 1263. i nalazi se u povelji požeškoga kaptola koja opisuje međe već spominjanog posjeda Dubovca kod Nove Kapele. U toj se povelji sva međašna stabla nazivaju mađarskim složenicama tipa *x-fa* (*narfa*, *bicfa*, *harastfa*, *gurtanfa*, *reketiafa*). Stablo *harasztfa* pojavljuje se na trima točkama međe, a kod prvog javljanja daje se malo duža opisna formula: *ad arborem que wlgo harastfa vocatur* (Smičiklas 1904 – 1990, 5: 283).

No u izdanjima diplomatičkih izvora moguće je pronaći razmjerno mnogo slučajeva javljanja tih riječi koji su stariji od dvaju gore navedenih primjera. Svima je njima zajedničko da su zabilježeni na zemljištima južno od rijeke Drave. Najraniji primjer mogao bi biti iz 1228. godine, iz povelje zagrebačkoga kaptola koja ovjerava kupoprodaju više posjeda u Turopolju. S gledišta fitonimije to je iznimno zanimljiva povelja jer nazive međašnog raslinja bilježi, naizmjence i mješovito, na latinskom, hrvatskom i mađarskom jeziku. Za međašna stabla tu se pojavljuje sedam hrvatskih riječi, zabilježenih ovako: *crast/chrast, brest, thophol, graber, glog, iascen, visne*. Riječ *hrast* spominje se u povelji na četiri mjesta: *ad arborem crast (...) ad arbores crast, brest (...) a duabus arboribus crastfa (...) ad arborem chrast* (Smičiklas 1904 – 1990, 3: 284 – 285). Ta je riječ tu zabilježena u svojem izvornom hrvatskom obliku, bez mađarske glasovne prilagodbe koja je dala *haraszt*; pa ipak je ona, kao što vidimo, mogla i takva biti posuđena u mađarski i dobiti u tom jeziku uobičajenu dopunu *-fa* ('drvo, stablo'). Sastavljač te zagrebačke povelje očito je poznavao, uz latinski, oba vernakularna jezika udomaćena na tom području. Stoga je on mogao složiti mađarsku riječ *crastfa* bez glasovne prilagodbe prvog elementa u njoj. Oblik *haraszt* u to je vrijeme već postojao u mađarskom, ali on značenjem nije odgovarao onome za što se ovdje rabila riječ *hrast*. U slavonskom hrvatskom jeziku koji se govorio oko Zagreba postojala je, prema tome, riječ *hrast* koja je i prije posudbe u mađarski značila osobitu vrstu drveta, a ne ono što su značile srodne riječi u drugim slavenskim jezicima.

Glasovno prilagođeni oblik *haraszt* s novim značenjem (stablo osobite vrste) vjerojatno je prvi put zabilježen 1232. u povelji pečuškoga kaptola koja govori o kupoprodaji dvaju posjeda (zvanih *Bedech* i *Terpyn*) između Papuka i Ravne gore. U tom sklopu o jednom se međašu kaže: „na vrhu brda je stablo koje se zove *haraszt" (in summitate montis est arbor qui vocatur harast*) (Smičiklas 1904 – 1990, 3: 358). Od tada nadalje ugarske i slavonske povelje redovito rabe tu riječ u takvu obliku, s dva istovjetna samoglasnika, umjesto izvorno jednosložne riječi slavenskih jezika.

Koja se vrsta drveća krije iza riječi *haraszt*? Današnjem govorniku hrvatskoga čini se očitim da je to hrast, ali u dosadašnjim razmatranjima botaničkog rječnika ugarskoga i slavonskoga srednjeg vijeka to nije bilo tako, a dvojba oko tog leksema nije nestala ni danas. Kao što je naznačeno na drugome mjestu (Andrić 2022: 81 – 84), starija mađarska leksikografija pošla je u njegovoj interpretaciji drugim putem. Novija filološka i povijesna istraživanja, koja dokazuju

da srednjovjekovna mađarska riječ *haraszt* – kada se njome referira na pojedina stabla – mora značenjem odgovarati južnoslavenskoj riječi *hrast* (= lat. *quercus*), također nisu jednodušno prihvaćena. Prema potonjoj interpretaciji skeptičan je tako Péter Szabó, zbog navodnog nedostatka ikakvih čvršćih dokaza: „After the articles of Camillo Reuter, the mysterious Hungarian *haraszt* is also understood as 'oak', however, despite the author's efforts, there is not one source that would demonstrate this explanation. (...) *Haraszt* occurs many times, yet it *never* appears together with its Latin equivalent. (...) Haraszt is a tree that we cannot identify." (Szabó 2005: 75 – 76) Ta je skepsa ipak pretjerana. Može se pokazati da se ona temelji na manje iscrpnu poznavanju izvornoga gradiva nego što je ono kojim su raspolagali zagovornici spomenute identifikacije.

Činjenica je, doduše, da se u latinskim poveljama uz riječ haraszt rijetko nalaze izričita „filološka" pojašnjenja, svakako rjeđe nego uz druge vernakularne fitonime kao što su *tölgy(fa)* i *cser(fa)*. Dosad se uz riječ *haraszt* nisu našle onako jasne formule kakve su primjerice *ad magnam arborem ilicis que vulgo* tulg *vocatur* ili pak *arbores quarum una* byk *in Hungarico, Latine vero fagus nominatur* (Szamota i Zolnai 1902 – 1906: col. 98 i 1004). Ipak, nije točno da se *haraszt* „nikada ne pojavljuje zajedno sa svojim latinskim ekvivalentom". Szamota i Zolnai bilježe dva primjera za to, premda su u oba slučaja potrebna dodatna objašnjenja za latinske riječi koje se tu pojavljuju kao ekvivalenti (Szamota i Zolnai 1902 – 1906: col. 349, s. v. haraszt 2). Posve je moguće da će se daljnjim pretragama diplomatičke građe pronaći još koji sličan, pa i posve jasan primjer. No, i bez toga pitanje što je *haraszt* ne čini se kao nerješiva zagonetka. Riječ je očito posuđena iz mađarskome susjednih slavenskih jezika, s dvama različitim značenjima od kojih jedno ima dobro prepoznatljiv areal uporabe (južno od Drave). U toj južnoj uporabi riječ označava vrstu koja daje velika stabla u kakva se mogu urezivati međašne oznake. Nema razloga za mišljenje da bi posrijedi bila neka nepoznata vrsta za koju povelje nemaju odgovarajuću latinsku riječ. Naprotiv, vjerojatno je da se riječju *haraszt(fa)* naziva drveće koje se na drugim mjestima imenuje latinski, a možda i kojom drugom mađarskom riječju. Budući da je riječ *haraszt* s takvim značenjem posuđena iz južnoslavenskog jezika u kojem glasi *hrast* i znači 'hrast (*quercus*)', najvjerojatnije je da ona i u mađarskome znači to isto. Nije vjerojatno da bi posuđenica *haraszt* pomaknula značenje na neko drvo izvan roda hrasta, pogotovo jer je ostala uporabom ograničena na jugozapadno područje u kojem se govori izvorna slavenska riječ *hrast* koja znači 'hrast'. Ukratko, mađ. *haraszt(fa)* mora biti ono drvo koje ugarske i slavonske povelje zovu latinskim

riječima *quercus*, ili pak ono koje zovu *ilex*. To je drvo koje se u slavenskim jezicima naziva izvedenicama stare riječi **dǫbъ*, tako u hrvatskome *dub*, i za koje se u poodmaklu srednjem vijeku na južnoslavenskom području počelo koristiti i riječ *hrast*. Potvrde za to potonje imamo od ranog 13. stoljeća na području koje će malo poslije postati poznato kao Kraljevina Slavonija. Za istovrijednost *hrast* = *quercus* ima u srednjem vijeku i izričitih potvrda, poteklih s tog istog područja. Jedna je u povelji zagrebačkoga kaptola iz 1395. koja potanko opisuje međe vlastelinstva koje spada na utvrdu Okić. Tu čitamo da je jedan međaš, koji se nalazi na brdu Plešivici, „neko stablo hrasta u puku imenovano *Mejni hrast*" (*ad quandam arborem quercus in vulgo Meyni hrast nominatam*) (Smičiklas 1904 – 1990, 18: 19). S obzirom na netom rečeno, to je neizravna potvrda i za istovrijednost *haraszt* = *quercus*.

U prilog mišljenju da bi *haraszt* značilo nešto drugo, a ne 'hrast', mogu se iznijeti dva argumenta: prvo, na čemu inzistira Szabó, da u izvorima nema izričitih izjednačavanja s latinskim *quercus* (ili *ilex*); drugo, da u mađarskome već postoje riječi za 'hrast' ili za pojedine vrste hrasta (vlastite riječi *tölgy* i *magyal*, posuđenica *cser*), pa se ne čini opravdanim uvođenje još jedne istoznačne riječi u mađarski botanički leksik. No, kada se ta dva argumenta povežu, oni postaju neka vrsta protuargumenta. Naime, ako je mađarski imao riječi za 'hrast' koje se redovito latinski tumače kao *quercus* i *ilex*, onda se može očekivati da bi pojava još jedne, regionalne ili „dijalektalne" (jugozapadne) riječi za istu vrstu drveta izazvala nedoumicu i oklijevanje treba li i nju tumačiti jednom od tih latinskih riječi. Utoliko je razumljiva suzdržanost ugarske latinštine u pogledu riječi *haraszt* (u regionalnom značenju određene vrste drveta). Dodatnu teškoću za latinsko prihvaćanje te riječi tvorila je homonimija riječi *haraszt*, koja je na cijelome mađarskom jezičnom području značila 'zemljište obraslo niskim raslinjem'. To glavno značenje riječi *haraszt* bilo je poznato sastavljačima ugarskih i slavonskih reambulacijskih povelja pridonoseći njihovoj nedoumici oko točnoga latinskog ekvivalenta. Prema tome, ako je vernakularna riječ *haraszt* u latinskim poveljama obavijena relativnom šutnjom, za to su postojali razlozi koje se može detektirati. Temeljni razlog za tu šutnju nije bilo to što bi *haraszt(fa)* bilo nekakvo tajnovito, malo poznato ili rijetko drvo, nego naprotiv baš to što je to bilo još jedno ime vrlo poznatog drveta, vjerojatno najčešćeg u ulozi međaša među posjedima, naime hrasta.

Literatura

References

Andrić, S., 2022: Šume donjega međurječja Drave i Save u srednjem vijeku (nacrt za sintezu). U: R. Skenderović (ur.), Prema povijesti slavonskih šuma: prilozi za sintezu, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, str. 65 – 92.

Bellosztenecz, J., 1740. (pretisak 1998): Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium. J. B. Weitz, Zagrabiae.

Berrár, J., S. Károly, 1984: Régi magyar glosszárium: szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai kiadó, Budapest.

Clusius, C., 1584: Stirpium nomenclator Pannonicus. Officina Christophori Plantini, Antverpiae.

Clusius Atrebas, C., 1583: Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam, et vicinas quasdam provincias observatarum historia. Officina Christophori Plantini, Antverpiae.

Csánki, D., 1890 – 1913: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 5 sv. Magyar tudományos akadémia, Budapest.

Дейкова, Х., М. Гарова, 2015: Историко-типологично изследване на речниковия състав на българския и полския език (думи с начално х-/ch-, h-), I. Праславянско лексикално наследство в българския и в полския език. Известия на Института за български език Проф. Любомир Андрейчин, 28: 7 – 52.

Glare, P. G. W. (ur.), 1968 – 1982: Oxford Latin dictionary. Oxford University Press, Oxford.

Habdelich, J., 1670: Dictionar, ili Réchi szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene Trudom Jurja Habdelicha, Masnika Tovarustva Jesusevog, na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolneh Mladenczeu Horvatszkoga, i Szlovenszkoga Naroda. Pri Odvetku Widmanstadiussa, u Nemskom Gradczu (Graz).

Kašić, B., 1990: Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom, prema rukopisu RKP 194. Prir. Vladimir Horvat. Kršćanska sadašnjost – Zavod za jezik IFF, Zagreb.

Kiss, L., 1988. (pretisak 1997): Földrajzi nevek etimológiai szótára. 2. popravljeno izdanje. 2 sv. Akadémiai kiadó, Budapest.

Mályusz, E., i dr., 1951–: Zsigmondkori oklevéltár. Sv. 1–. Akadémiai kiadó i Magyar országos levéltár, Budapest.

Nagy, I., i dr., 1871 – 1931: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idosb ágának okmánytára / Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy. 12 sv. Magyar történelmi társulat, Pest / Budapest.

Parkinson, J., 1640: Theatrum botanicum: the theater of plants or an herball of a large extent. Tho. Cotes, London.

Reuter, C., 1969: Haraszttöl és tölharaszt. Magyar nyelv, 65: 76 – 79.

Reuter, C., 1965: Tölgy és haraszt. Magyar nyelv, 61: 80 – 89.

Skok, P., 1971 – 1974: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 4 sv. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Smičiklas, T., i dr., 1904 – 1990: Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije / Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. 18 sv. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Szabó, P., 2005: Woodland and forests in medieval Hungary (BAR International series, 1348). Archaeopress, Oxford.

Szamota, I., Gy. Zolnai, 1902 – 1906. (pretisak 1984): Magyar oklevél-szótár. Hornyánszki Viktor, Budapest.

Szentpétery, I., I. Borsa, 1923 – 1987: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Sv. I–II (u više sveščića). Magyar tudományos akadémia, Budapest.

[Vrančić, F.], 1595. (pretisak 1990): Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Apud Nicolaum Morettum, Venetiis.

Zaicz, G. (gl. ur.), 2006: Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta könyvkiadó, Budapest. Dostupno na: <https://dtk.tankonyvtar.hu/bitstream/handle/123456789/8879/Etimologiai_szotar.pdf>